

EDUARD MÜHLE
Uniwersytet w Münster

UWAGI O OGRANICZONEJ PRZYDATNOŚCI POJĘCIA „EUROPA ŚRODKOWO-WSCHODNIA” („OSTMITTELEUROPA”) W BADANIACH MEDIEWISTYCZNYCH

Historia jest przygodnym procesem, który ludzie — w tym historycy — starają się sobie uświadomić, wyjaśnić i przyswoić z perspektywy czasu i z pomocą sensorycznych (re)konstrukcji. Świadomie bądź nieświadomie fundamentem owego procesu czynią interesy i konteksty swojej teraźniejszości. Skutkiem tego każda aktualizacja przeszłej rzeczywistości — również ta, która odbywa się w ramach profesjonalnej historiografii — znajduje się zawsze pod wpływem współczesnych kategorii społecznych i okoliczności politycznych. Pojęcie „Europy Środkowo-Wschodniej” stanowi dla owego fundamentalnego zjawiska z zakresu poznania historycznego znakomity przykład. Karierę zrobiło ono w ramach historiografii badającej wschodnią połowę kontynentu europejskiego, bez wątplenia w wyjątkowo zgodnym współbrzmieniu z politycznymi koniunkturami XX w. Przed XX stuleciem „Europa Środkowo-Wschodnia” nie istniała jako pojęcie czy wyobrażenie ani wewnątrz, ani na zewnątrz geograficznego obszaru wschodniej Europy Środkowej¹. Do 1914/1918 r. to wielkie mocarstwa dynastyczne spod znaku trzech czarnych orłów oraz *invented communities* kształtujących się „narodów” ustalały i określały bowiem

¹ Starsze koncepcje Europy Środkowej, głoszone gdzieś już w XIX w., na ogół z perspektywy gospodarczo-liberalnej, umiejscowić należy w zupełnie innym kontekście; por. J. Le Rider, *L'Europe Central. L'Idée germaniques de Mitteleuropa*, Paris 1994; F. Hadler, *Mitteleuropa — „Zwischeneuropa” — „Ostmitteleuropa”. Reflexionen über eine europäische Geschichtsregion im 19. und 20. Jahrhundert*, „Slovanské štúdie” 1, 1996, s. 14–21; A. Miller, *Die Erfindung der Konzepte Mittel- und Osteuropa*, w: *Wiener-Enzyklopädie des europäischen Ostens*, t. 11: *Europa und die Grenzen im Kopf*, red. K. Kaser, Klagenfurt 2003, s. 139–163.

realne, polityczne ramy odniesienia dla historiograficznych rozważań nad geograficznym obszarem Europy Wschodniej. Ani jedna, ani druga struktura nie za bardzo oprzeć się mogła na pojęciu „Europy Środkowo-Wschodniej”, które kwestionowało (w przypadku absolutystycznych monarchii), względnie wykraczało poza przestrzeń oddziaływania ich polityki (w przypadku narodów walczących o samodzielną polityczną egzystencję) i tym samym zagrażało ich uroszczeniom. Znamienne, że po upadku wielkich mocarstw i po narodowo-państwowej emancypacji świata Słowian i Węgrów pojęcie „Europy Środkowo-Wschodniej” pojawiło się po raz pierwszy jako zmodyfikowane narzędzie niemieckiej polityki imperialnej. Jako takie służyło aż do lat czterdziestych XX w. konceptualizacji i legitymizacji niemieckiej obecności i ekspansji w Europie Wschodniej². Znalazło to swoje odzwierciedlenie w niemieckojęzycznej historiografii, uprawianej w ramach niemieckiej „Ostforschung”, która postrzegała wschodnią część Europy Środkowej jedynie jako „ziemie etnicznie i kulturowo-niemieckie” i zrównywała „Ostmitteleuropę” z istniejącym rzekomo „niemieckim Wschodem” („deutscher Osten”)³. W powojennej historiografii paradygmat ten od lat pięćdziesiątych ustępował z wolna miejsca nowej koncepcji „Europy Środkowo-Wschodniej”. Jej zamysłem było wyodrębnienie wschodniej części Europy Środkowej jako samodzielnego bytu historycznego i przeciwstawienie jej zarówno niedawnej dominacji niemiecko-narodowosocjalistycznej, jak i współczesnej, imperialnej dominacji sowieckiej. W tym celu poszukiwano historycznych cech strukturalnych, które charakteryzowałyby wschodnią część Europy Środkowej jako „część Europy o specyficznych właściwościach” i uprawomocniły tym samym ideę „Ostmitteleuropy” jako faktyczną rzeczywistość historyczną⁴. Paradygmat ów nawiązywał, co ciekawe, do koncepcji, które rozwijano w samym regionie, tj. we wschodniej

² E. Mühle, *Putting the East in Order. German Historians and Their Attempts to Rationalize German Eastward Expansion During the 1930s and 1940s*, w: *Germans, Poland, and Colonial Expansion to the East. 1850 through the Present*, red. R. L. Nelson, Basingstoke 2009, s. 95–120.

³ E. Mühle, „Ostforschung”. *Beobachtungen zu Aufstieg und Niedergang eines geschichtswissenschaftlichen Paradigmas*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropaforschung” 46, 1997, s. 317–350.

⁴ W. Conze, *Ostmitteleuropa. Von der Spätantike bis zum 18. Jahrhundert*, red. i posłowie K. Zernack, München 1992, zwł. s. 5; K. Zernack, *Alteuropäische Libertät und moderne Nation. Zur historischen Programmatik Ostmitteleuropas*, w: *Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas. Berichte — Beiträge 1996*, Leipzig 1996, s. 19–33, cytat s. 22; G. Schramm, *Ein Rundgespräch über „Ostmitteleuropa”. Vom sinnvollen Umgang mit einem Konzept für unsere Zukunft*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 48, 2000, s. 119–122; W. Eberhard, *Ostmitteleuropa als historische Strukturregion*, w: *Perspektiven geisteswissenschaftlicher Forschung*, Berlin [2003], s. 73–80.

części Europy Środkowej, już w okresie międzywojennym i które kontynuowano potem na uchodźstwie, w czasie wojny i po niej. Również tutaj chodziło — w związku z polskimi i czeskimi wyobrażeniami politycznymi na temat nowej federalnej wspólnoty państwowej pomiędzy Bałtykiem a Morzem Czarnym — o uwypuklenie historycznej specyfiki społeczeństw wschodniej części Europy Środkowej i o wyraźne oddzielenie ich od regionu historycznego o odmiennych własnościach, jakim miał być bizantyńsko-ruski Wschód⁵. Co zrozumiałe, w socjalistycznej Europie Wschodniej koncepcje takie musiały po 1945 r. początkowo ucichnąć. Dopiero w późnych latach siedemdziesiątych i wczesnych osiemdziesiątych podjęto je na powrót w polskich, czeskich i węgierskich kręgach dysydenckich, stylizujących „Europę Środkową” na symbol przebudzenia demokratycznego, europejskiego społeczeństwa⁶. Sukces owego przebudzenia, którego zwieńczeniem stało się wejście państw wschodniej części Europy Środkowej do Unii Europejskiej w 2004 r., ponownie zmienił sposób traktowania koncepcji „Europy Środkowo-Wschodniej”. Wydaje się, że wraz z kolejnymi przełomami politycznymi jego kariera dobiegła tymczasem końca. Podobnie jak w XIX w. wielkie mocarstwa dynastyczne i kształtujące się narody nie potrzebowały idei samodzielnej Europy Środkowo-Wschodniej jako regionu historycznego i w związku z tym nie potrafiły takiej koncepcji sformułować, tak teraz, na początku XXI w., zintegrowana politycznie Europa i jej wschodnie państwa członkowskie zdają się nie potrzebować „wielkiej narracji”, która konstruowałaby „Europę Środkowo-Wschodnią” jako rzeczywisty byt historyczny, odróżniający się swoją specyfiką od pozostałych części Europy. W każdym razie bieżąca historiografia od dawna wysuwa już na plan pierwszy inne paradygmaty. Na czasie jest ostatnio historia wzajemnych związków (*histoire croisée, entangled history*), historia transkulturowa i transnarodowa, a także powszechna historia porównawcza Europy⁷. Przy zastosowaniu takich perspektyw to raczej wspólne doświadczenia historyczne zjednoczonej Europy niż dzielące, wyodrębniające właściwości poszczególnych regionów historycznych wysuwają się na pierwszy plan zainteresowań badawczych.

⁵ Por. J. Kłoczowski, *Europa Środkowowschodnia w historiografii krajów regionu*, Lublin 1993, zwł. s. 6–24.

⁶ Na profesjonalnej płaszczyźnie naukowej owo „odkrycie” Europy Środkowo-Wschodniej znalazło swój wyraz przede wszystkim w eseju Jenő Szűcsa: J. Szűcs, *Trzy Europy*, Lublin 1995 (tł. z wyd. franc. 1985, oryg. 1981).

⁷ Por. J. Kocka, *Das östliche Mitteleuropa als Herausforderung für eine vergleichende Geschichte Europas*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung” 49, 2000, s. 159–174; G. Klaniczay, *Une Europe centrale au Moyen Âge? Réflexions historiques et recherches sur l’histoire croisée*, w: *East-Central Europe in European History. Themes and Debates*, red. J. Kłoczowski, H. Łaszkiwicz, Lublin 2009, s. 109–130.

Skoro zatem „Europa Środkowo-Wschodnia” okazuje się konstruktem historyków, odzwierciedlającym przede wszystkim — choć oczywiście nie wyłącznie — oczekiwania i wyobrażenia konkretnej teraźniejszości⁸, co w takim razie oznacza to dla dzisiejszych badań historycznych nad polskim, czeskim i węgierskim średniowieczem? Co pozostaje wówczas z owych strukturalnych podobieństw, które historycy Europy Środkowo-Wschodniej zidentyfikowali jako własności pozwalające — w ich mniemaniu — mówić również w odniesieniu do średniowiecza o pewnym szczególnym, rzeczywistym regionie historycznym, jakim miała być Europa Środkowo-Wschodnia? Jeśli wyszczególnimy rzeczony własności, tak jak je np. z perspektywy niemieckojęzycznej mediewistyki zestawili Christian Lübke⁹, otrzymamy następującą wiązkę kryteriów, które — z grubsza w chronologicznym układzie, od wczesnego do późnego średniowiecza — wyróżniać miały wschodnią część Europy Środkowej jako samodzielny region historyczny: 1) brak przynależności do cywilizacji rzymskiej i świata wczesnochrześcijańskiego; 2) słowiańska homogeniczność przejawiająca się w języku i kulturze materialnej; 3) akefaliczna organizacja władcza w ramach „społeczności bez państwa”; 4) przekształcenie się owych społeczności w społeczności scentralizowane z wyraźną strukturą władzy; 5) chrystianizacja; 6) multietniczne miejsca handlowe i szczególna otwartość na obcych; 7) oparcie na drużynach wojskowych w budowie struktur władzy; 8) przeforsowanie niekwestionowanego jedynowładztwa w ramach jednej dynastii; 9) organizacja władzy z pomocą *ius ducale* i organizacji służebnej; 10) organizacja kościelna oparta na władztwie ziemskim i wsparta kultem świętych krajowych; 11) włączanie obcych świeckich i duchownych do elit „państwa” i Kościoła; 12) prawne i gospodarcze ujednoczenie poprzez kolonizację wewnętrzną i wprowadzenie prawa niemieckiego.

⁸ Por. E. Mühle, *East Central Europe as a Concept of German Historical Research*, w: *Europe Centrale entre l'est et l'ouest / East Central Europe between East and West*, red. J. Kłoczowski, Lublin 2005, s. 13–29.

⁹ C. Lübke, *Die Prägung im Mittelalter. Frühe ostmitteleuropäische Gemeinsamkeiten*, „Comparativ. Leipziger Beiträge zur Universalgeschichte und vergleichenden Gesellschaftsforschung” 8, 1998, 5: *Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas in vergleichender Absicht*, s. 14–24; idem, *Mitteleuropa, Ostmitteleuropa, östliches Europa. Wahrnehmung und frühe Strukturen eines Raumes*, w: *Die „Blüte” der Staaten des östlichen Europa im 14. Jahrhundert*, red. M. Löwener, Wiesbaden 2004, s. 15–43. Dla perspektywy środkowoeuropejskiej por. J. Kłoczowski, *Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, Warszawa 1998; M. Font, *Im Spannungsfeld der christlichen Großmächte. Mittel- und Osteuropa im 10.-12. Jahrhundert*, Herne 2005; dla perspektywy anglosaskiej por. R. Bartlett, *Tworzenie Europy. Podbój, kolonizacja i przemiany kulturowe 950–1350*, Poznań 2003 (oryg. ang. 1993).

Dwie sprawy rzucają się w oczy w owym katalogu kryteriów. Po pierwsze, pokrywa się on z tradycyjnym kanonem zagadnień mediewistyki, w którym poza polem zainteresowań znajdują się ciekawe tematy współczesnej nauki. Te zaś — chodzi o formy reprezentacji władzy i komunikacji, mechanizmy zażegnania konfliktów i zaprowadzania pokoju, rozprzestrzenianie się i oddziaływanie monastycyzmu, rolę *memorii* i fundacji, przemiany prowadzące od kultury oralnej do piśmiennej, by wskazać tylko kilka przykładów — wydobywają na powierzchnię właśnie raczej strukturalne podobieństwa pomiędzy Zachodem i Wschodem, odsuwając na drugi plan postulowaną „specyfikę” Europy Środkowo-Wschodniej¹⁰. Po drugie, jeśli przyjrzeć się bliżej, to w przytoczonych cechach strukturalnych tylko z pewnymi zastrzeżeniami chodzi o zjawiska, które faktycznie działały na tyle wyróżniająco na zewnątrz i na tyle integrująco do wewnątrz, by móc stworzyć w średniowieczu rzeczywisty, samodzielny region historyczny określany jako „Europa Środkowo-Wschodnia”.

Ograniczone ramy niniejszego tekstu nie pozwalają tu na szczegółową dekonstrukcję owych właściwości. *Pars pro toto* omówmy zatem tylko jedną ze sztandarowych cech szczególnych rzekomej specyfiki Europy Środkowo-Wschodniej w średniowieczu — tzw. *ius ducale* i powiązaną z nią „organizację służebną”. Również ten wzorzec wyjaśniający okazał się tymczasem, jak się zdaje, „dzieckiem swoich czasów” i interpretacją znajdującą się w znacznym stopniu pod wpływem ogólnej sytuacji panującej od lat pięćdziesiątych do osiemdziesiątych. Nowsze badania, drążące głębiej i stosujące perspektywę porównawczą ukazują w każdym razie, że „państwa” Arpadów, Przemyślidów i Piastów nie były w żadnym razie tak przesycone duchem absolutyzmu i centralizacji, jak była o tym przekonana nauka w owych dekadach; widać też ponadto, że narzędzia sprawowania władzy ujęte pojęciami *ius ducale* i organizacja służebna występowały w podobnych formach również gdzie indziej¹¹. Owa relatywizacja jednej z niezwykle rzekomo charakterystycznych dla Europy

¹⁰ Por. P. Górecki, *Medieval Poland in its World, Then and Today*, w: *East-Central Europe in European History*, s. 157–192, zwł. s. 167–168; P. Górecki, N. van Deusen, *Toward a New Cultural History of East Central Europe?*, w: *Central and Eastern Europe in the Middle Ages. A Cultural History*, red. iidem, London 2009, s. 192–212, 285–287; G. Klaniczay, *Von Ostmitteleuropa zu Westmitteleuropa. Eine Umwandlung im Hochmittelalter*, w: *Böhmen und seine Nachbarn in der Přemyslidenzeit*, red. I. Hlaváček, A. Patschovsky, Ostfildern 2011, s. 17–48.

¹¹ F. Curta, *The archeology of early medieval service settlements in Eastern Europe*, w: *Central and Eastern Europe in the Middle Ages. A Cultural History*, s. 30–41, 221–227; „Lelewel-Gespräche” 2011, 4: *Gab es das „Dienstsystem” im mittelalterlichen Polen — oder was war das ius ducale?* 5. Joachim-Lelewel-Gespräch des Deutschen Historischen Instituts in Warschau, red. E. Mühle <<http://www.perspectivia.net/content/publikationen/lelewel-gespraech/4-2011>> (dostęp: 14 XII 2013).

Środkowo-Wschodniej form sprawowania władzy potwierdza się również dzięki wynikom nowszych badań, skupiających się na stosowaniu rytuału i komunikacji symbolicznej¹². Te i inne przykłady, których ze względu na ograniczoną objętość tekstu nie sposób tu omówić, każą przypuszczać, że najsensowniejsze wydaje się zarzucenie poszukiwań średniowiecznej „Europy Środkowo-Wschodniej” w sensie „części Europy o określonej specyfice”. Zamiast tego należałoby się skupić na otwartym, porównawczym, zorientowanym tematycznie badaniu głównych fenomenów historii średniowiecznej, nie koncentrującym się z założenia na jednym, ograniczonym geograficznie subregionie Europy, lecz analizującym różnice i podobieństwa, równoczesność i nierównoczesność, zmianę i zastój w Europie, w oderwaniu od owych wyobrazonych podziałów na Wschód i Zachód, które spowodowały zakotwiczenie się w naszych głowach pojęcia „Europy Środkowo-Wschodniej” jako wytworu przezwycięzonych już wszak uwarunkowań politycznych.

¹² Z. Dalewski, *Rytuał i polityka. Opowieść Galla Anonima o konflikcie Bolesława Krzywoustego ze Zbigniewem*, Warszawa 2005; idem, *Begräbnis des Herrschers. Ritual und Streit um die Thronfolge in Polen des frühen Mittelalters*, „Frühmittelalterliche Studien” 43, 2009, s. 327–347; idem, *Ritual im Wandel. Herzogserhebungen der polnischen Herrscher um die Wende vom 12. zum 13. Jahrhundert*, w: *Ritualisierung politischer Willensbildung. Polen und Deutschland im hohen und späten Mittelalter*, red. W. Fałkowski, Wiesbaden 2010, s. 79–99.